

ΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑΙ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΤΟΥ ΑΓΩΝΟΣ ΤΟΥ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΥ

ΥΠΟ ΤΟΥ Κ. ΔΗΜ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΑΚΗ

Τὴν ἐθνικὴν ἑορτὴν τῆς 25 Μαρτίου ἐώρτασεν ἡ Ἄνωτ. Σχολὴ Βιομηχανικῶν Σπουδῶν, κατὰ τὸ ἔθος τῆς, δι' ὁμιλίας δοθείσης τὴν 24 Μαρτίου 1952, παραμονὴν τῆς ἑορτῆς, καὶ συσχετιζούσης τὰ γεγονότα τοῦ ἐθνικοῦ ἀγῶνος πρὸς προβλήματα ἀπασχολοῦντα τὴν ἐπιστημονικὴν σκέψιν. Ἐφετεινὸς ὁμιλητὴς ὑπῆρξεν ὁ καθηγητὴς κ. Δημ. Δημητρακάκης μὲ θέμα τὴν οἰκονομικὴν θέσιν τοῦ Μεσολογγίου πρὸς τῆς πολιορκίας καὶ τῆς ἡρωϊκῆς ἐξόδου τῶν ὑπερασπιστῶν του. Τὴν ὁμιλίαν παρεκοιούθησαν ὁ ἅγιος Ναυπακτίας κ. Χριστόφορος, πολλοὶ κεκλημένοι, οἱ καθηγηταὶ τῆς Ἄνωτ. Σχολῆς Βιομ. Σπουδῶν καὶ οἱ σπουδασταὶ αὐτῆς.

Μακρὸν ἔθος ἀλλὰ καὶ ἐπιβεβλημένον καθῆκον πρὸς Ἐκείνους οἷτινες διὰ τοῦ αἵματός Των ἐχάρισαν εἰς ἡμᾶς τὴν ἐλευθερίαν, ἐπέβαλον ἔκτοτε εἰς πᾶν πνευματικὸν ἴδρυμα τῆς χώρας ὅπως, ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς ἐπετείου τῆς ὑπὸ τοῦ Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανοῦ ἀναπετάσεως τῆς σημαίας τῆς Ἐπαναστάσεως, διὰ τῶν προσηκόντων λόγων τιμοῦν καὶ γεραίρουν τὴν μνήμην αὐτῶν καὶ ἱστοροῦν τὰς ἀνδραγαθίας Των. Τὸ ἔθος αὐτὸ ἀκολουθεῖ καὶ ἡ Ἄνωτ. Σχολὴ τῶν Βιομηχανικῶν Σπουδῶν ἀπὸ τῆς ἰδρύσεώς τῆς.

Ἄλλὰ, ἐὰν τὰ λαμπρὰ κατορθώματα τῶν τουρκομάχων προγόνων μας ἔχουν ἱστορηθῆ καὶ ἔρευνηθῆ μετὰ πάσης δυνατῆς λεπτομερείας, αἱ οἰκονομικαὶ δμως προϋποθέσεις, αἷτινες ἐπέτρεψαν τὴν πραγματοποιήσιν τῶν κατορθωμάτων αὐτῶν, μένουν ἀκόμη ἐν πολλοῖς ἀνεξερεύνητοι.

Καὶ δμως. Ἐὰν ὁ θαυμασμὸς μας διὰ τὰς γιγαντομαχίας τὰς ὁποίας διεξήγαγον οἱ πρόγονοί μας χάριν τῆς ἐλευθερίας των εἶναι ἀπόλυτος, πρέπει νὰ ἐπαυξάνηται, δταν τις ἀναλογιζέται ὅτι τὸν ἀγῶνα αὐτὸν οὕτω διεξήγαγον μὲ μικρὰ καὶ πολλακίς ἀνύπαρκα οἰκονομικὰ μέσα.

Ἐκτοτε ἔχει καταστῆ δόγμα πλέον, διὰ τὴν οἰκονομικὴν ἐπιστήμην, ὅτι ἡ διεξαγωγὴ ἐνὸς πολέμου ἀπαιτεῖ δαπάνας, καὶ μάλιστα ὑπὲρ τὰς συνήθεις, καὶ ὅτι δὲν εἶναι δυνατόν νὰ διεξαχθῆ πόλεμος ἀνευ ἐκτάκτων πόρων. Τὸ δόγμα, δμως, αὐτὸ κατέστη κενὸν περιεχομένου διὰ τὸν Ἄγωνα τοῦ 1821, καὶ δὲν κινδυνεύει τις νὰ θεωρηθῆ ὅτι θέλει νὰ προκαταλάβῃ τοὺς ἀκροατὰς του, λέγων ὅτι ὁ κύριος συντελεστὴς τῆς ἐπιτυχίας τοῦ ἀγῶνος αὐτοῦ ὑπῆρξεν ὁ ἄσβεστος πόθος τῶν ἀγωνιζομένων νὰ ἀποκτήσουν τὴν ἐλευθερίαν των.

Ἡ μοῖρα τῆς Ἑλλάδος, παρὰ τοὺς διχασμοὺς τῶν τέκνων τῆς, παρὰ τὴν πένιαν τῆς τὴν διηνεκῆ, παρὰ τὰ μικρὰ οἰκονομικὰ μέσα τὰ ὁποῖα διαθέτει εἰς κάθε ἐθνικόν τῆς ἀγῶνα, μέσα τὰ ὁποῖα διὰ πᾶσαν ἄλλην χώραν θὰ προσδίκασον τὴν ἀποτύχιαν τοῦ ἀγῶνος αὐτοῦ, δι' αὐτὴν ἐπιτρέπει πάντοτε—καὶ τότε κατὰ τὴν ἀποτίναξιν τοῦ ζυγοῦ τῆς δουλείας, καὶ μεταγενεστέρως κατὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν δούλων ἀδελφῶν, καὶ προσφάτως κατὰ τὴν ἀπόκρουσιν ἀπολιτίστων ἐπιδρομέων—νὰ διατηρῆ ἀδιάφυστον τὸν χρησμὸν τοῦ ποιητοῦ, ποὺ λέγει :

«Ἐλλάς, τὸ μεγαλεῖο σου βασίλειμα δὲν ἔχει».

Τὸ ἀνεξερεύνητον, λοιπόν, τῶν οἰκονομικῶν προϋποθέσεων τοῦ Ἄγῶνος τοῦ

1821, μὲ παρεκίνησεν ὅπως μελετήσω ταύτας ἐν σχέσει πρὸς τὴν πόλιν τοῦ Μεσολογγίου, ἢ μικρὰ φρουρὰ τοῦ ὁποίου ἀντέταξε πείσμονα ἀντίστασιν κατὰ πολυαριθμότερου ἔχθρου, κατ' ἀμφοτέρας τὰς πολιορκίας τῆς, καὶ τελικῶς ἐδημιούργησε τὸ ἀπαράμιλλον ἔπος τῆς Ἐπαναστάσεως, τὴν ἔνδοξον Ἐξοδὸν τῆς, ἣτις ὑπῆρξεν ἀφορμὴ νὰ συγκινηθοῦν οἱ κραταῖοι τῆς Εὐρώπης.

Δὲν εἶναι μόνον, ὁμως, ἡ ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως λαμπρὰ θέσις τῶν κατορθωμάτων τοῦ Μεσολογγίου ἐκείνη ἣτις μὲ παρεκίνησεν εἰς τὴν μελέτην τῶν οικονομικῶν προϋποθέσεων τοῦ ἀγῶνος του. Ἡ προτίμησις μου αὐτῇ προσκλήθη καὶ ἐκ τοῦ ὅτι τὸ Μεσολόγγιον κατὰ τὴν προεπαναστατικὴν περίοδον ὑπῆρξε πόλις ἀνορθοῦσα, πόλις τῆς ὁποίας ἡ οικονομικὴ κατάστασις παρέχει ὕλικόν δι' οικονομικὰς καὶ δημοσιονομικὰς ἐρεῦνας. Ἄλλ' ἀνεξαρτήτως τούτων, εἰς τὸν ὁμιλοῦντα ὑπῆρξεν ἔτι μᾶλλον προσφιλές τὸ θέμα τῆς παρουσίας ὁμιλίας, διότι ἐλπίζει ὅτι δι' αὐτοῦ, καὶ ἐπ' ἐλάχιστον ἔστω, θὰ συμβῶσιν εἰς τὴν ὁλοκλήρωσιν τῆς Ἱστορίας τῆς Ἱερᾶς Πόλεως, εἰς τὴν ὁποίαν κυρίως εἶδε τὸ πρῶτον φῶς.

I. Διὰ ν' ἀποδοθῆ πλήρως ἡ οικονομικὴ ζωὴ τοῦ Μεσολογγίου, καὶ ἔτι διὰ νὰ κριθῆ ἂν ἡ προεπαναστατικὴ οικονομικὴ σφριγηλότης του ἐπέδρασε καὶ εἰς τὴν ἐπαναστατικὴν περίοδον, πρέπει νὰ ἐρευνηθοῦν ἀμφοτέραι αἱ περίοδοι αὗται.

Ἄλλὰ διὰ τὴν μελέτην καὶ τῆς μιᾶς περιόδου, τῆς προεπαναστατικῆς, καὶ τῆς ἑτέρας, τῆς ἐπαναστατικῆς, αἱ δυσκολαὶ εἶναι σοβαραὶ.

Καὶ γὰρ μὲν διὰ τὴν προεπαναστατικὴν περίοδον αἱ δυσκολαὶ ἀπαλύνονται κάπως, διότι οἱ κάτοικοι τῶν ἑλληνικῶν πόλεων δὲν εὕρισκοντο εἰς ἐμπόλεμον κατάστασιν καὶ συνεπῶς ἐπεδίδοντο εἰς τὰ ἔργα τῆς εἰρήνης, εἰς τὰ ὁποῖα, βοηθούμενοι καὶ ἀπὸ τοῦ ἔμφυτον ἐμπορικὸν δαιμόνιον τοῦ Ἑλληνος, διέπρεπον, οὐχ' ἤττον ὁμως καὶ πάλιν αἱ δυσκολαὶ θὰ παρέμενον σοβαραὶ διὰ τὸν μελετητὴν τῆς περιόδου αὐτῆς, ἂν διὰ τὸ ἀντικείμενον τῆς μελέτης του δὲν ἐβοηθεῖτο ἀπὸ τὰς πλήρεις πληροφορίας ἐκθέσεις τῶν εἰς τὰς ἑλληνικὰς πόλεις ἐνεστῶν προξένων.

Ἡ μικρὰ αὐτῇ εὐχέρεια, ἢ κατὰ τὴν προεπαναστατικὴν περίοδον παρεχομένη εἰς τὸν μελετητὴν τοιοῦτων θεμάτων, σχεδὸν ἐκλείπει ὁλοτελῶς κατὰ τὴν ἐπαναστατικὴν περίοδον, ἣτις καλύπτεται ἀπὸ τοὺς ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας ἀγῶνας. Οἱ ἱστορικοὶ τῆς περιόδου αὐτῆς, ἔκθαμβοι πρὸ τῶν ἐπιληκτικῶν κατορθωμάτων τῶν μέχρι τῆς χθὲς ραγιαδῶν, προσεπάθουν νὰ ἱστοροῦν αὐτὰ τὰ κατορθώματα παραλείποντες νὰ δίδουν πληροφορίας περὶ τῶν οικονομικῶν μέσων διὰ τῶν ὁποίων διεξήγοντο οἱ ἀγῶνες τῶν μαχομένων. Ἐὰν δὲ εἰς τὰς ἐλλείψεις αὐτὰς προσθέσῃ τις καὶ τὴν ἑλλειψὶν εὐρυθμίας καὶ τάξεως περὶ τὴν ἑλληνικὴν δημοσίαν οικονομίαν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, τὴν ὁποίαν δὲν ἤδύνατο νὰ εἰσαγάγουν, ὅπως λέγει ὁ Λασσάνης, εἰσηγοῦμενος τὸν προϋπολογισμὸν τοῦ 1833, «αἱ ἀλληλοδιαδεχόμεναι ὀλιγοκαιριναὶ κυβερνήσεις», ὡς καὶ τὸ ὅτι, καθ' ἃ μᾶς πληροφορεῖ ἢ ἐπὶ τῶν Ἐθνικῶν Λογαριασμῶν Ἐπιτροπῆ τοῦ 1827, «τὰ ἔθνικα κατάστιχα ἦσαν νοθευμένα καὶ πλήρη ἀπὸ καταχρήσεις, πλαστοπαρτίδας, ἐλλείψεις, λάθη καὶ ἀνωμαλίαι», κατανοεῖ πᾶς τις τὰς δημιουργουμένας διὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν σδωρωτέρως δυσκολίας, ὥστε μετ' ἐπιεικείας πλεόν νὰ κρίνῃ τὴν παροῦσαν προσπάθειάν μου.

II. Πότε ἀκριβῶς συνωκίσθη τὸ Μεσολόγγιον δὲν εἶναι ἐξηκριβωμένον, ὅπως ἄλλωστε συμβαίνει καὶ μὲ τὰς πλείστας νεωτέρας ἑλληνικὰς πόλεις. Δύο μαρτυραὶ, ἡ μία τοῦ ἱστορικοῦ Garzoni καὶ ἡ ἑτέρα τοῦ Rouqueville, μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ προσδιορίσωμεν τὴν συνοίκησιν τοῦ Μεσολογγίου ὡς γενομένην κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς 17ης ἑκατονταετηρίδος. Ἀπὸ τοὺς πρώτους χρόνους τῆς ἰδρύσεώς του, τὸ Μεσολόγγιον εὕρισκετο ὑπὸ ἐνετικὴν κυριαρχίαν, ἀπὸ δὲ τοῦ 1700, μετὰ τὴν μεταξὺ Ἑνετίας καὶ τοῦ Σουλτάνου Σουλεϊμάν υπογραφεῖσαν συνθήκην, περιῆλθεν εἰς τὴν κυριαρχίαν τῆς Τουρκίας, ἀποτελέσαν μέρος τοῦ «σανζακίου τοῦ Κάρλελι», τὸ ἔποτον ὑπήγχετο ὑπὸ τὸν πασάν τῆς Εὐβοίας καὶ εἶχεν πρωτεύουσαν τὸ ἐπὶ τουρκοκρατίας ἰδρυθὲν Βραχώρι, τὸ σημερινὸν Ἀγρίνιον, ὅπου ἤδρευε καὶ ὁ μουσελίμης, ὁ πολιτικός του διοικητής.

Τὸ κυριώτερον γεγονός τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου τοῦ Μεσολογγίου, ἀποτελεῖ ἡ προσπάθεια τὴν ὁποίαν κατέβαλον οἱ κάτοικοι του πρὸς ἀνάπτυξιν τῆς ἐμπορικῆς αὐτῶν ναυτιλίας. Δύναται τις μετὰ βεβαιότητος νὰ εἴπῃ ὅτι τὸ Μεσολόγγιον ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος ἐμπορικὸς λιμὴν τῆς ἀναγεννωμένης Ἑλλάδος καὶ ὅτι τὰ ἐμπορικὰ αὐτοῦ πλοῖα, τὰ ὁποῖα τόσον πλοῦτον εἰσεκόμιζον εἰς τὴν πόλιν, δὲν διέσχίζον μόνον τὰς ἑλληνικὰς θαλάσσας ἀλλὰ καὶ τὰ ξένα πελάγη.

Δὲν εἶναι ἐξηκριβωμένον ἱστορικῶς πότε ἤρξατο ἀναπτυσσομένη ἡ ἐμπορικὴ ναυτιλία τοῦ Μεσολογγίου. Πρώτη γραπτὴ μαρτυρία περὶ τῆς ἐμφάνισεως μεσολογγίτικων πλοίων εἰς ἑλληνικοὺς λιμένας εἶναι ἡ κατὰ τὸ 1735 ἀναφορὰ τοῦ προξένου Φραγκλίνου Ρώμα πρὸς τὸν Διοικητὴν τῆς Ζακύνθου, τὸν χρόνον δὲ αὐτὸν δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν ὡς ἀφετηρίαν τῆς ναυτικῆς τοῦ Μεσολογγίου ἀναπτύξεως.

Ἡ Ἑνετικὴ Δημοκρατία, ἣτις μέχρι τοῦ 1740 διεξῆγε κυρίως τὸ ἐμπόριον μεταξὺ τῶν ἐνετικῶν λιμένων καὶ τῆς Κερκύρας καὶ μεταξὺ αὐτῆς καὶ τῶν ἄλλων ἑλληνικῶν λιμένων, εἶχεν ἰδρύσει εἰς πλείστα μέρη τῆς Ἑλλάδος, τελουντα ὑπὸ τὴν τουρκικὴν κυριαρχίαν, προξενεῖα καὶ ὑποπροξενεῖα τὰ ὁποῖα, διευθυνομένη ὑπὸ ἐμπείρων ὑπαλλήλων, ἐπροστάτευον τὰ ἐμπορικὰ τῆς συμφέροντα. Ὁ πρῶτος ὀργανώσας τὸ ἐν Μεσολογγίῳ ἐνετικὸν ὑποπροξενεῖον ὑπῆρξεν ὁ ἐν Ναυπάκτῳ ἐνετὸς πρόξενος Γεώργιος Κούμανος. Ὁ Κούμανος, κατιδὼν τὴν ἐμπορικὴν σημασίαν τοῦ Μεσολογγίου, ἠγωνίσθη πολὺ διὰ τὴν ἔδρυσιν τοῦ ὑποπροξενείου, διὰ τὴν ὁποίαν ἀντέδρων οἱ Μεσολογγίται πολὺ διὰ τὴν ἔδρυσιν τοῦ ὑποπροξενείου, κατέβαλλεν ἐτησίως 100 φιορίνια. Οἱ κύριοι πόροι τοῦ ὑποπροξενείου Μεσολογγίου ἦσαν τὸ 1% ἐπὶ τῆς ἀξίας τοῦ φορτίου, τὸ ὁποῖον εἰσέπρατταν ἐπὶ παντὸς εἰσαγομένου ἢ ἐξαγομένου δι' ἐνετικῶν πλοίων ἐμπορεύματος, ὡς καὶ εἰδικοί τινες φόροι οἱ ὁποῖοι ἐπεβάλλοντο ἐπὶ ὠρισμένων εἰδῶν, ὡς ἡ σταφίς, ὁ τυρός, τὸ ἔλαιον, ὁ καπνός, ἡ δρυζα καὶ τὰ βαλανίδια. Εἰς τοὺς φόρους ὁμοῦ αὐτοὺς πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ ἄλλαι, αὐθαίρετοι, ἐπιβαρύνσεις, τὰς ὁποίας ἐπέβαλλεν ὁ ἐκάστοτε ἐνετὸς ὑποπρόξενος, ὡς καὶ τὰ διὰ δῆθεν εἰσαγωγὴν τῶν πλοίων εἰς τὸ λοιμοκαθαρτήριον τῆς Κερκύρας εἰσπραττόμενα, τὰ ὁποῖα δὲν ἦσαν ὀλίγα, ἀφοῦ δι' ἕνα σάκκον σίτου εἰσπραττόντο 4 γρόσια, ἰσοδυναμοῦντα κατὰ τινα ὑπολογισμόν, πρὸς 12 χρυσᾶς δραχμάς. Τὰ ἐμπορεύματα, ὁμοῦ, ἐβαρύνοντο ἐπὶ πλεόν

καί με τελωνειακούς φόρους εισπραττομένους ἀπὸ τὰ τουρκικὰ τελωνεῖα, οἱ ὅποιοι ἀνῆρχοντο εἰς 3% μὲν ἐπὶ τῆς ἀξίας τοῦ φορτίου ὅταν οἱ φορτωταὶ ἦσαν ὀθωμανοὶ ὑπῆκοοι, εἰς 5% δὲ ὅταν ἦσαν ξένοι, ὡς καὶ με δικαιώματα ἀγκυροβολήσεως, τὰ ὅποια ἐπίσης εἰσπράττοντο ἀπὸ τοὺς Τούρκους.

Ὁ Rouqueville μᾶς πληροφορεῖ ὅτι τὸ τουρκικὸν τελωνεῖον Μεσολογγίου, τὸ ὅποion ἐξεμισθοῦτο κατ' ἔτος ἀπὸ τὸν μουσελίμην, ἀπέφεραν εἰς τὸ Τουρκικὸν Δημόσιον 9 000 πιάστρα κατὰ τὸ 1815.

Αὐταὶ δλαὶ αἱ ποικιλόμορφοι φορολογικαὶ ἐπιβαρύνσεις, αἱ ὁποῖαι κατὰ τὸν Σάβαν δὲν ἦσαν τίποτε ἄλλο παρὰ μίᾳ ἔντεχνος ληστεία, ὑπῆρξαν ἡ ἀφορμὴ τῆς ἀναπτύξεως τοῦ ἐμπορικοῦ στόλου τοῦ Μεσολογγίου. Οἱ ἐνετοὶ πρόξενοι, οἱ ὅποιοι διετάχθησαν νὰ μελετήσουν τὰ αἷτια τῆς ἐκτοπίσεως τῶν πλοίων τῆς Ἑνετικῆς Δημοκρατίας ἀπὸ τὰς ἑλληνικὰς θαλάσσας, δι' ἀναφορᾶς των πρὸς τὸ Συμβούλιον τῶν Πέντε, ὡς ἐν ἐκ τῶν κυριωτέρων αἰτίων ἀναφέρουν καὶ τὴν ἀδυναμίαν τῆς ἐνετικῆς ναυτιλίας νὰ «συναγωνισθῇ τὴν γιγαντιαίως ἀναπτυσσομένην ναυτιλίαν τοῦ Μεσολογγίου». Ἡ ἀνάπτυξις αὕτη εἶναι κυρίως συνέπεια τῆς ἀπληστίας τῶν ἐνετῶν προξένων καὶ πλοιοκτητῶν, τῆς γεωγραφικῆς θέσεως τοῦ Μεσολογγίου, τῆς περὶ τὰ ναυτικὰ πείρας τῶν Μεσολογγιτῶν, τῆς βοήθειας τὴν ὅποιαν παρέσχον εἰς αὐτοὺς οἱ Κεφαλλῆνες ἔμποροι, τῆς ὁμοιοῦς τῶν κατοίκων ἐναντι τῶν Τούρκων κατακτητῶν, καὶ τοῦ γεγονότος ὅτι, ὡς ὀθωμανοὶ ὑπῆκοοι, κατέβαλλον μειωμένον τελωνειακὸν δασμὸν. Οὐχὶ ὀλίγον, ὅμως, συνέβαλεν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἐμπορικῆς ναυτιλίας ἡ εὐνοία τὴν ὅποιαν οἱ Μεσολογγίται κατώρθωσαν ν' ἀποσπάσουν ἀπὸ τὸν εἰδικῶς παρὰ τῆς Ἑνετικῆς Δημοκρατίας εἰς Μεσολογγίον ἀποσταλέντα πρόξενον Σπύρον Βαρότσην. Ὁ Βαρότσης, νυμφευθεὶς εἰς Μεσολογγίον, ἐξυπηρέτησε μεγάλως, οὐχὶ ὅμως ἀνευ ἰδιοτελείας, τὰ συμφέροντα τῆς πόλεως, καθόσον ἐχορήγησεν εἰς τοὺς ναυτιλλομένους τῆς ἐνετικῆς προξενικῆς διπλώματα, τὰ ὅποια παρεῖχον εἰς αὐτοὺς δλα τὰ εἰς τοὺς Ἑνετοὺς παρεχόμενα ἐμπορικὰ δικαιώματα, καὶ τοὺς ἐπέτρεπον συγχρόνως νὰ ταξιδεύουν ἐλευθέρως καὶ εἰς ξένας θαλάσσας. Ὁ ἐνετὸς πρόξενος τῆς Θεσσαλονίκης Πέτρος Κῶχ ἔγραψε κατὰ τὸ 1762: «ἡ Βενετικὴ σημαία κινδυνεύει νὰ ἐκλείψῃ ἐν Θεσσαλονίκῃ ἕνεκα τοῦ πλήθους τῶν ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων ναυλουμένων μεσολογγίτικων πλοίων».

Κατὰ τὰς πληροφορίας, τὰς ὁποίας παρέχει εἰς ἡμᾶς ὁ ἐνετὸς πρόξενος Πατρῶν Λάμπας διὰ τῆς ἀπὸ 12 Νοεμβρίου 1764 ἐκθέσεώς του, καὶ αἰτινες συμπέπτουν με τὰς τοῦ Rouqueville, κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην τὸ Μεσολογγίον εἶχε 50 ἐμπορικὰ πλοῖα χωρητικότητος 10 650 τόννων, χωρὶς βεβαίως εἰς αὐτὰ νὰ συμπολογισθοῦν καὶ ἐκεῖνα ἅτινα ἐταξιδεύουν κατὰ τὴν ἡμέραν αὐτήν. Ὁ Rouqueville, συγκρίνων τὴν ναυτικὴν ἀνάπτυξιν τοῦ Μεσολογγίου με ἐκείνην τοῦ Γαλαξειδίου, κρίνει τὴν τοῦ τελευταίου ὑποδεεστέραν, θεωρεῖ δὲ ὅτι ἡ μὲν ἀξία τῆς πόλεως τοῦ Μεσολογγίου μετὰ τῶν ἀγαθῶν τῆς ἀνῆρχετο κατὰ τὸ 1813 εἰς 35 000 000 γρόσια, ἐνῶ ἡ τοῦ Γαλαξειδίου εἰς 30 000 000 γρόσια. Δύναται τις, λοιπόν, νὰ φαντασθῇ τὸν πλοῦτον τῆς πόλεως, ἐὰν κατὰ τινὰ ὑπολογισμὸν, τὸν ὅποιον ἐπιχειρεῖ ὁ Στασινόπουλος εἰς τὸ ἔργον του «Μεσολογγίον», τὸ ἔνα γρόσι ἀποτιμήσῃ πρὸς τρεῖς περίπου ἑλληνικὰς δραχμάς, με ἀξίαν ὅμως δραχμῆς τὴν πρὸ τοῦ 1912 τοιαύτην.

Αἱ ἐκκλησιαί τῆς πόλεως ἦσαν πολυτελῶς κεκοσμημέναι, οἱ δὲ κάτοικοι

αὐτῆς ἔξω μετ' εὐμαρείας. Ὀλόκληρον τὸ ἐμπόριον τοῦ Κάρλελι καὶ τῆς περὶ τὸ Βενέτικον χώρας, τῆς σημερινῆς Ναυπάκτου, εἶχε συγκεντρωθῆ εἰς τὰς χεῖρας τῶν Μεσολογγιτῶν. Αἱ κυριώτεραι χώραι εἰς τὰς ὁποίας ἐξήγγον τὰ προϊόντα των ἦσαν ἡ Σικελία, τὸ Λιβόρνον, ἡ Γένοσα, ἡ Πορτογαλία καὶ ἡ Ἀγγλία. Ἐν Μεσολογγίῳ εἶχεν ἰδρυθῆ, ἀπὸ τὸν ἐν Λιβόρνω διαμένοντα Μεσολογγίτην Σπύρον Βάλθην, ἐργαστάσιον παρασκευῆς ποτάσσης, πλείστα δὲ ἐν αὐτῷ ὑπῆρχον γραφεῖα ναυτοδανείων καὶ ναυτασφαλαίων. Ὁ κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἐπισκεφθεὶς τὴν πόλιν Ἀγγλος περιηγητῆς Dodwel περιγράφει λεπτομερῶς τὰ τοῦ πλοῦτου τῆς πόλεως καὶ τὸν κοινωνικὸν βίον τῶν πολιτῶν, καὶ ἰδιαίτερώς σημειοῖ τὴν πολυτέλειαν μετὰ τῆς ὁποίας ἐνεδύοντο αἱ γυναῖκες τῶν εὐπόρων, αἵτινες ἔφερον χαρκτηριστικὸν εἶδος χρυσοῦφάντου ἐπενδύτου, τὴν καλουμένην σέρσιγγα. Ὑπῆρχεν ἀκόμη εἰς Μεσολόγγιον ἐκπαιδευτήριον, συντηρούμενον ὑπὸ τῆς πόλεως, τὸ ὁποῖον διετέλεσεν ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ σοφοῦ διδασκάλου Γρηγορίου Παλαμᾶ, καὶ εἰς τὸ ὁποῖον ἀπεστέλλοντο πρὸς σπουδὰς τέκνα τῶν Ἑλλήνων τοῦ ἐξωτερικοῦ καὶ ἰδίως τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Εἰς αὐτὸ ἐμαθήτευσεν καὶ ὁ υἱὸς τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ, Σαλήχ, καὶ οἱ ἔγγονοι του, Σελήμ καὶ Ἰσμαήλ.

Βάσκανος ὁμοῦ μοῖρα δὲν ἐπέστρεψεν εἰς τὸ Μεσολόγγιον τὴν διατήρησιν τοῦ πλοῦτου του. Τὸ 1766, πεισθέντες οἱ Μεσολογγῖται εἰς τὰς ὑποσχέσεις τοῦ ἐκ Ρωσίας κατελθόντος ρώσου ἀξιωματικοῦ, ἀλλ' Ἑλληνας τὴν καταγωγὴν, Γεωργίου Παπάζωλη, ἐπανεστάτησαν κατὰ τῶν Τούρκων. Ἡ ἐπανάστασις αὕτη κατεπνίγη ἀπὸ τὸν στρατὸν τοῦ Σουλεϊμᾶν Μπέη, ὁ ὁποῖος, εἰσελθὼν εἰς τὸ Μεσολόγγιον, κατέστρεψεν αὐτὸ καὶ κατέκαυσεν τὸν στόλον του. Ὁ τελευταῖος δὲν εἶχε δυναθῆ νὰ διαφύγῃ, ἀποκλεισθεὶς συνεπεῖα καὶ τῆς ἀπὸ θαλάσσης ἐπιθέσεως. Σαφῆ εἰκόνα τῆς τότε συντελεσθείσης καταστροφῆς παρέχει ἡ ἔκθεσις τοῦ ἐν Πάτραις γάλλου προξένου Rose, ὁποῖος ἀναφέρει ὅτι τὰ καταστραφέντα πλοῖα ἀνήλθον εἰς 80, ὡς καὶ ἔγγραφον τῶν τότε ἐν Ἐπτανήσῳ εὐρισκομένων ἐπισκόπων Πατρῶν, Κορίνθου καὶ Μεθώνης, πρὸς τοὺς προκρίτους Καλογεράν καὶ Γουλιμῆν, ἐν τῷ ὁποίῳ, μεταξὺ ἄλλων, ἀναφέρεται ὅτι: «τοὺς γὰρ οἴκους αὐτῶν καὶ τὰ τούτοις παραπλήσια πυρὶ κατέκαυσαν καὶ πᾶσαν κινήτην περιουσίαν αὐτῶν διήρπασαν... καὶ αὐτοὶ φυγόντες μόλις καὶ μονοχίτωνες ἐλυτρώθησαν καὶ αὐτῶν τῶν πρὸς ζωάρκειαν ὑστερούμενοι».

Οἱ Μεσολογγῖται δὲν ἀπεθαρρύνθησαν: Ἐπανελθόντες εἰς τὴν πατρῶαν γῆν, τῇ βοηθείᾳ καὶ τῶν πιστῶν φίλων των Κεφαλλήνων, ἀνασυνεκρότησαν τὸν ἐμπορικὸν των στόλον καὶ ἐτέθησαν πάλιν ἐπικεφαλῆς τῆς ἐμπορικῆς κινήσεως. Ἐντὸς ὁμοῦ ὀλίγου χρονικοῦ διαστήματος ἀπὸ τῆς ἀνασυνεκροτήσεώς των, ὡς μᾶς πληροφρεῖ ὁ Στασινόπουλος, ὁ ἐμπορικὸς των στόλος κατεστράφη ὑπὸ τῶν Ἀλβανῶν.

Ἐκτοτε τὸ Μεσολόγγιον, στερηθὲν τῶν πλοίων του, εἰσέρχεται εἰς τὸ στάδιον τῆς παρακμῆς καὶ τοῦ οικονομικοῦ μαρasmus, κατὰστασι τὴν ὁποίαν διέδεχθη ἡ ἐπαναστατικὴ περίοδος τῆς πόλεως. Οἱ Μεσολογγῖται ἔπαυσαν πλέον νὰ ναυπηγοῦν πλοῖα, κατὰ δὲ τὸν Rouqueville, οὐ τὴν μαρτυρίαν προσεπικυροῖ καὶ ὁ Τρικούπης, τὰ πλοῖα των, κατὰ τὴν πρὸ τοῦ 1821 περίοδον, ἀνῆρχοντο εἰς 13 «μεγάλαις βάρκας», αὐτοὶ δὲ ἠσχολοῦντο εἰς τὴν ἀλίαν ἢ ὑπηρετοῦν εἰς ξένα πλοῖα.

III. Οἱ κύριοι φόροι, οἱ εἰσπραττόμενοι κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ἀπὸ τὴν

τουρκοκρατουμένην Ἑλλάδα, ἦσαν κυρίως οἱ ἐξῆς : Ὁ κεφαλικὸς φόρος, ὁ λεγόμενος χαράτσι, ὁ ὁποῖος διεκρίνετο εἰς τρεῖς κατηγορίας ἀναλόγως τῆς περιουσιακῆς καταστάσεως τοῦ φορολογουμένου, εἰσπραττομένων ἀπὸ τὴν πρώτην κατηγορίαν 10 γροσίων κατ' ἄτομον, ἀπὸ τὴν δευτέραν 6 καὶ ἀπὸ τὴν τρίτην 3. Ὁ ἐγγισιος φόρος καὶ δὴ ἡ δεκάτη. Τὸ νούζουλι, καὶ τὸ ἀβαρισί, οἱ ὁποῖοι ἦσαν φόροι ἐπὶ τοῦ κινήτου πλούτου, καὶ τὸ γιουμπρούκι, οἱ εἰδικοί δηλαδὴ τελωνειακοὶ δασμοί. Ἐκτὸς ὁμῶς τῶν φόρων αὐτῶν, ὑπῆρχον εἰδικοί φόροι ἐπὶ τοῦ καπνοῦ, τῆς σταφίδος, τῆς πυρίτιδος, τοῦ οἴνου καὶ ἐπὶ μερικῶν ἄλλων εἰδῶν. Εἰς τοὺς κυρίους αὐτοὺς φόρους πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ αἱ, κατ' ὄνομα ἕκτακτοι πλὴν ὁμῶς συνήθως ἐπιβαλλόμεναι, εἰσφοραὶ, καὶ τὰ ἐπὶ πλεόν παρὰ τῶν τούρκων εἰσπρακτόρων εἰσπραττόμενα, κατὰ τῶν ὑπερβασιῶν τῶν ὁποίων οὐχὶ σπανίως ἐζητεῖτο ἀπὸ τοὺς ὑποδούλους Ἑλλήνας ἢ παρέμβασις τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου.

Σαφεῖς πληροφορίας περὶ τῆς ἀποδόσεως τῶν φόρων, εἰδικῶς διὰ τὸ Μεσολόγγιον, δὲν ἔχομεν. Ἀντιθέτως, διεσώθησαν πληροφορίες ὅτι τὸ Μεσολόγγιον, τὸ Αἰτωλικὸν καὶ ἡ ἐπαρχία Ἐηρομέρου, αἵτινες ἀπέτελου ἴδιον φορολογικὸν τμήμα, τὸν λεγόμενον «μουκατᾶν τοῦ Κάρλελι», κατέβαλλον διὰ φόρους 75 000 γρόσια ἔτησίως, ἐκ τῶν ὁποίων φαίνεται ὅτι τὸ Μεσολόγγιον καὶ τὸ Αἰτωλικὸν κατέβαλλον 15 000 γρόσια. Ἀλλά, ὡς εἶπομεν, οἱ ἕκτακτοι φόροι οὐχὶ σπανίως ὑπερέβαινον τοὺς τακτικούς. Οὕτω, ἀπὸ ἔγγραφο τοῦ Πάνου Γαλάνη πρὸς τοὺς κατοίκους τοῦ Κάρλελι, πληροφοροῦμεθα ὅτι, δι' ὅκτω μόνον μῆνας τοῦ ἔτους 1820—1821, αἱ πρόσθετοι αὐταὶ εἰσφοραὶ ἀνήλθον εἰς 271 149 γρόσια. Εἰδικώτερον δὲ διὰ τὸ Μεσολόγγιον, τὰ πλούσια ἰχθυοτροφεία του, τὰ ὁποῖα ἔθεωροῦντο σουλτανικὰ νομήματα, ἀπέφερον κατὰ μίαν μὲν πληροφορίαν παρεχομένην ἀπὸ τὸν Rouquerville, 20 000 πιάστρα, κατὰ δὲ ἑτέραν τοῦ Raybaux, ἣτις ἀναφέρεται εἰς τὸ ἔτος 1815, ὅτε τὸ Μεσολόγγιον ὑπήχθη ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ, 200 000 πιάστρα.

Ὁ Ἀλῆ Πασᾶς διετήρησε τὴν αὐτὴν φορολογίαν διὰ τὸν μουκατᾶν τοῦ Κάρλελι, καὶ οἱ κάτοικοι τοῦ Μεσολογγίου καὶ τοῦ Αἰτωλικοῦ ἐξηκολούθησαν νὰ καταβάλλουν 15 000 γρόσια ἔτησίως. ἠῤῥησεν ὁμῶς τοὺς ἐκτάκτους φόρους καὶ ἤλλαξε καὶ τὸν τρόπον τῆς εἰσπράξεώς των. Τοῦ λοιποῦ, οἱ ἕκτακτοι φόροι δὲν εἰσπράττοντο ἀπὸ τοὺς ταξιδάρους, τοὺς κρατικούς τουτέστιν εἰσπράκτορας, ἀλλὰ ἀπὸ τοὺς προεστούς τῶν καθέκαστα κοινοτήτων, οἱ ὁποῖοι καὶ ἦσαν ὑπεύθυνοι διὰ τὴν τακτικὴν εἰσπραξίν — παρείχοντο δ' ἄλλωστε εἰς αὐτοὺς καὶ ποσοστὰ ἐπὶ τῶν εἰσπραττομένων. Κατὰ τὸν Rouquerville, ὁ ὁποῖος ὁμῶς δὲν μᾶς ἐξηγεῖ ἂν πρόκειται περὶ τακτικῶν ἢ ἐκτάκτων φόρων, οἱ φόροι τῆς περιφερείας Μεσολογγίου κατὰ τὸ 1815 ἀπέφερον 450 000 πιάστρα.

IV. Εἰς τοιαύτην οἰκονομικὴν κατάστασιν εὗρηκε τὸ Μεσολόγγιον ἡ ἔναρξις τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821. Ὁ ἐμπορικὸς στόλος εἶχεν ἀπολεσθῆ, τὸ ἐμπόριον εἶχεν ἐξαφανισθῆ καὶ, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Raybaux, ὅστις κατ' αὐτὴν τὴν ἐποχὴν εἶχεν ἐπισκεφθῆ τὸ Μεσολόγγιον, εἶχε μὲν διατηρήσει τὸ κάλλος τῆς ἡ πόλις ἀλλ' ἔπαυσε πλεόν νὰ εἶναι ἡ κυψέλη τοῦ πλούτου, «καὶ οἱ κάτοικοί του» ὡς λέγει, «ἠσχολοῦντο εἰς τὸ νὰ συγκεντρῶνται εἰς τὰ καφενεῖα καὶ νὰ συζητοῦν τὰ νέα τῆς ἡμέρας».

Ὁ λαϊκὸς θρόλος, ὁ ὁποῖος ὡς παρήγορος ἐπωδὸς ἀνεφέρετο ἀπὸ τοὺς δου-

λωθέντας Ἕλληνας, εὐθὺς ἀπὸ τὴν ἐπαύριον τῆς πτώσεως τῆς Βασιλευούσης, ἤρξατο πραγματοποιοῦμενος ἀπὸ τὸν Μοριᾶν, οἱ πρόκριτοι τοῦ ὀποίου, ἀπειθοῦντες εἰς τὴν δολερὰν πρόσκλησιν τῶν Τούρκων ὅπως συγκεντρωθῶν εἰς τὴν Τρίπολιν, συνῆλθον εἰς τὴν Μοῦνην τῆς Ἁγίας Λαύρας καί, ὑπὸ τὰς εὐλογίας τῆς Μητρὸς Ἐκκλησίας, ἀνεπέτασαν τὴν σημαίαν τῆς Ἐπαναστάσεως, ὀρκιζόμενοι νὰ νικήσουν ἢ νὰ πεθάνουν.

Ἄλλ' ἐὰν ὁ Μοριᾶς ἔσχε τὴν προτεραιότητα αὐτὴν, τὸ ἠφαίστειον τῆς ἐπαναστάσεως δὲν ἤρρησε νὰ ἐκτραχῆ καὶ εἰς τὴν Ρούμειην. Ὁ Πανουργιάς, κατ' Ἀπρίλιον τοῦ 1821, πολιορκεῖ τὴν Ἄμφισαν, ὁ Ἀθανάσιος Διάκος καταλαμβάνει τὴν Λειβαδιά, τὰς Θήβας καὶ τὴν Ἀταλάντην, καὶ ὁ Ὀδυσσεὺς Ἀνδρουττος «ἰγείνεται τοῦ μαχίμου ἐκείνου χοροῦ» εἰς τὴν Γραβιάν. Ἀπὸ τὸ ἔξεπασμα αὐτὸ τῶν ραγιαδῶν οἱ Μεσολογγίται δὲν μένουσιν ἀσυγκίνητοι. Δὲν ὑπολογίζουσιν ὅτι πολὺ πληθυσίον των εὐρίσκεται τουρκικὸς στρατὸς ἀξιόμαχος, ὁ ὅποιος, μετὰ τὴν συντριβὴν τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ, ἦτο ἐλεύθερος νὰ δράσῃ ἐναντίον των, καὶ τὴν 24 Μαΐου 1821, ἀνακηρύξαντες ἀρχηγόν των τὸν Θανάσην Ραζηκότσικαν, καταλαμβάνουσιν τὸ τουρκικὸν διοικητήριον καὶ μετ' ὀλίγας ἡμέρας, ἐνωθέντες μὲ τοὺς κλέφτες τοῦ Ζυγοῦ Μακρῆν, Βαρνακιώτην καὶ ἄλλους, ἐπιτίθενται κατὰ τοῦ Ἀγρινίου καὶ ἀναγκάζουσιν τοὺς Τούρκους νὰ τὸ ἐγκαταλείψουν. Ἡ ἦττα εἰς τὸ Πέττα ἐπιβραδύνει τὴν ἐξέλιξιν τοῦ ἐπαναστατικοῦ κινήματος εἰς τὴν Αἰτωλοσκαρνανίαν. Ὁ Μαυροκορδάτος μετὰ τῶν ἄλλων ἀρχηγῶν ἐγκαταλείπει τὴν Ἄρταν καὶ ὀχυροῦται εἰς τὸ Μεσολόγγιον, τὸν ἠκολούθησεν ὁμοῦ κατὰ πόδας καὶ ὁ ἐχθρὸς. Ὁ Ὀμὲρ Βρυώνης καὶ ὁ Ρεσίτ Πασᾶ Κιουταχῆς προσβάλλουσιν ἀπὸ ξηρᾶς τὸ Μεσολόγγιον, ἐνῶ ὁ τουρκικὸς στόλος τὸ ἀποκλείει ἀπὸ θαλάσσης. Ἡ φρουρὰ τῆς πόλεως, ἀποτελουμένη ἀρχικῶς ἀπὸ 600 ἀνδρας, ἀντέστη κρατερῶς καὶ, ὅταν ἐνισχύθῃ ὑπὸ 1000 Πελοποννησίων ὑπὸ τὸν Πετρόμπεην καὶ τὸν Ζαῖτην, ἐπιτίθεται κατὰ τοῦ ἐχθροῦ τὴν νύκτα τῶν Χριστουγέννων καὶ τὸν τρέπει εἰς φυγὴν, ἀναγκάσασα αὐτὸν νὰ ἀποσυρθῇ εἰς Πρέβεζαν. Οὕτως ἐλύθη ἡ πρώτη ὑπὸ τῶν Τούρκων ἐπιχειρηθεῖσα πολιορκία τοῦ Μεσολογγίου.

Νέας ἀποπειρας πρὸς κατάληψιν τῆς πόλεως οἱ Τούρκοι ἔκαμον κατ' Αὐγουστον τοῦ 1823 καὶ κατὰ Ἰούλιον τοῦ 1824, ἀλλ' ἀμφοτέρω ἐγκαίρως καὶ ἐπιτυχῶς ἀπεκρούσθησαν. Τὴν 23 Ἀπριλίου 1825, κατόπιν ἐιδικῆς ἐντολῆς τοῦ Σουλτάνου Μαχμούτ, ὁ Κιουταχῆς πολιορκεῖ καὶ πάλιν τὸ Μεσολόγγιον ἠγούμενος στρατεύματος ἐν 30000 πεζῶν καὶ ἰππέων, ἐνῶ, ἐξ ἐτέρου, ἰσχυρὸς στόλος ὑπὸ τὸν Χορσὲτ ἀποκλείει αὐτὸ ἀπὸ θαλάσσης. Ὁ Γιουσουφ πασᾶς τῶν Πατρῶν, διὰ νὰ καταστήσῃ ἔτι στενωτέραν τὴν πολιορκίαν, κατασκευάζει μικρὰ πλοιάρια διὰ τῶν ὀποίων εἰσέρχεται εἰς τὰ ἀβαθῆ νερά τῆς λιμνοθαλάσσης καὶ προσβάλλει ἐξ ἐγγυτέρως ἀποστάσεως τὴν πόλιν. Οὕτως ἤρξατο ἡ δευτέρα πολιορκία τοῦ Μεσολογγίου. Ἥτις ἐληξεν μὲ τὴν κατάληψιν αὐτοῦ καὶ τὴν ἡρωϊκὴν ἔξοδον τῆς φρουρᾶς του.

Οἱ πόροι τοὺς ὀποίους ἐχρησιμοποίησε τὸ Μεσολόγγιον διὰ νὰ ἀντεπεξέλθῃ εἰς τὰς δαπάνας, αἰτινες ἀπητούντο καθ' ἑλπὴν τὴν ἐπαναστατικὴν αὐτὴν περίοδον, ἦσαν ἐλάχιστοι, προερχόμενοι κυρίως ἀπὸ φόρους καὶ εἰσφοράς, ἀφοῦ πλέον ὁ προεπαναστατικὸς πλοῦτος τῆς πόλεως εἶχαν ἐκλείψει, ὡς εἶδομεν.

V. Αἱ Ἐπαναστατικαὶ Κυβερνήσεις διετήρησαν τὸ αὐτὸ φορολογικὸν σύστημα

μα τὸ ὅποιον εὔρον ἀπὸ τοὺς Τούρκους, καὶ μόνον κατήργησαν τοὺς φόρους ἐκεῖ-
 νους οἱ ὅποιοι ἔφερον τὴν σφραγίδα τῆς τουρκικῆς νοτροπίας καὶ ἀθαιρεσίας, ὅπως
 ἦτο τὸ χαράτσι καὶ αἱ χάριν τῶν πασάδων ἔκτακτοι εἰσφοραί. Ἐκ τῆς μειώσεως
 ὁμοῦ τῶν φόρων, τῆς ἐν γένει ἐμπολέμου καταστάσεως καὶ τῆς ἔνεκα ταύτης πα-
 ραλύσεως τοῦ ἐμπορίου, ὡς καὶ ἐκ τῆς ἀπροθυμίας τῶν προυχόντων νὰ παρέχουν
 τὰς ἐκ τῶν φόρων εἰσπράξεις εἰς τὸ κοινὸν ταμεῖον, πολλὰ δείγματα τῆς ὁποίας
 ἀναφέρει ὁ Prokesch - Osten, ἡ ἀπόδοσις αὐτῶν ἐμειώθη ὥστε, κατὰ τὸν Ἀνδρέα-
 δην, τὰ ἔσοδα δὲν ἐκάλυπτον οὔτε τὸ τρίτον τῶν ἐξόδων. Τὰ ἔσοδα ἐξ ὅλης τῆς
 Ἐλευθέρας Ἑλλάδος πλὴν τῆς Κρήτης ἀνήρχοντο μόλις εἰς 5 402 000 γρόσια Ἐς
 πληροφоруμένα ἀπὸ μίαν προκήρυξιν τοῦ Ὑπουργείου Ἐσωτερικῶν (τοῦ Φεβρουα-
 ρίου 1822), ὁ φόρος ἐπὶ τῶν εἰσαγωγῶν καὶ ἐξαγωγῶν, ὅστις ἦτο 12% ἀρχικῶς,
 μετὰ ταῦτα ὑπεβιβάσθη εἰς τὸ ἡμισυ διὰ τὰ ἐξαγόμενα εἶδη. Καὶ διὰ τὴν δεκάτην
 ἐκρατεῖτο τὸ 1/10 τῶν διαφόρων καρπῶν καὶ γεννημάτων, ἐνῶ ἐκ τῶν προϊόντων
 τῶν ἐθνικῶν κτημάτων ἐλάμβανε τὸ Κράτος τὰ 3/10, ἐκ δὲ τῆς παραγομένης ὀρύ-
 ζης τὰ 2/10. Τὰ ἐθνικὰ κτήματα, τὰ ὅποια ἀπετέλουν μεγάλας ἐκτάσεις καὶ ἡ
 ἐκποίησις τῶν ὁποίων θὰ ἀπέφερε σημαντικὰ ποσά, ἐφυλάσσοντο ἀνεκποίητα διὰ
 νὰ χρησιμεύσουν ὡς ἐγγυήσεις χάριν τῶν τυχόν συναφθησομένων δανείων. Παρά,
 ὁμοῦ, τὸν σχετικὸν ἀπαγορευτικὸν τῆς ἐκποιήσεως νόμον, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ
 Χέρσβεργκ, πολλὰ ἐξεποιούντο ἀπὸ ἰδιώτας, οἱ ὅποιοι παρανόμως κατεῖχον αὐτά,
 ἀντὶ εὐτελεστῶν τιμῶν. Κατὰ τὴν περίοδον αὐτῆν, ἐκτὸς τῶν ἄνω φόρων, ὑπῆρ-
 χον καὶ ἄλλοι εἰδικοί φόροι ἐπὶ ὠρισμένων εἰδῶν, ὡς τῆς σταφίδος, τῶν ἐκδομέ-
 νων ἐγγράφων καὶ ἄλλων, οὓς πάντας λεπτομερῶς κατονομάζει ὁ Τσαγγάρης εἰς
 τὸ ἔργον του «Συμβολὴ εἰς τὴν δημοσιονομικὴν ἱστορίαν τῆς Ἐπαναστάσεως».
 Κατὰ τὸν προϋπολογισμὸν τὸν ὅποιον κατέθεσεν ἡ ἐπὶ τούτῳ συσταθεῖσα ἐπιτρο-
 πὴ εἰς τὴν Συνέλευσιν τῆς Ἐπιδαύρου, τὸ ποσὸν τὸ ὅποιον συνεκεντροῦτο κατ' ἔτος
 ἐκ τῶν ἄνω φόρων ἀπὸ τὸ Μεσολόγγιον, τὸ Αἰτωλικὸν καὶ τὸ Νεοχώριον, ἀνῆρ-
 χετο εἰς 300 000 γρόσια.

Τὸ ποσὸν αὐτὸ, ἀσφαλῶς, θὰ τὸ παρέσχεν ἡ διοίκησις εἰς τὸ Μεσολόγγιον
 διὰ νὰ χρησιμεύσῃ ὡς πόρος πρὸς διεξαγωγὴν τοῦ ἀγῶνος του κατὰ τοῦ ἐχθροῦ.
 Ἄλλὰ καὶ τὸ ἄνω ἀναφερόμενον ποσὸν δὲν δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν ὅτι ἀντιπροσω-
 πεύει τὴν πραγματικότητα, διὰ τοὺς λόγους τοὺς ὁποίους ἀνεφέραμεν ἐν ἀρχῇ τῆς
 παρούσης καὶ εἰδικώτερον διότι αἱ ἐπανειλημμέναι ἐπιδρομαὶ τοῦ ἐχθροῦ κατὰ
 τοῦ Μεσολογγίου καὶ τῶν πέριξ χωρίων ἐπέφερον μοιραίαν ἐλάττωσιν τῆς ἀποδό-
 σεως τῶν φόρων, ἂν μὴ καὶ ἐξηφάνισαν τελείως τὴν ἐκ τούτου πρὸσδοον. Ἐπι-
 στολὴ προκρίτων, καταχωρημένη εἰς τὸ Ἀρχεῖον Ρώμα, ἀναφέρει ὅτι «τὸ ἀξα-
 φνο ἔμβασμα τῶν ἐχθρῶν τοὺς ἔκαμεν — ἐνοεῖ τοὺς Μεσολογγίτας — ν' ἀφι-
 σουν τὰ γεννήματά των ἢ νὰ τὰ καύσουν». Ἡ ἐπιστολὴ ἀναφέρεται εἰς τὴν περίο-
 δον τῆς πρώτης πολιορκίας τοῦ Μεσολογγίου. Ὁ πρὸ τῆς πόλεως πλούσιος ἐλαϊκὸν
 κατεστράφη ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἐκ τῶν ἐπιχειρήσεων, μειωθέντος τοῦ σημαντικοῦ
 τούτου ἐσόδου. Τὴν καταστροφὴν τοῦ ἐλαιῶνος συνεπλήρωσε διαταγὴ τοῦ Μαυ-
 ροκορδάτου, ὅστις, διὰ λόγους ὀχυρωματικούς, διέταξε τὴν πλήρη ἐκρίζωσιν αὐτοῦ.
 Ὁ Μαυροκορδάτος, εἰς ἐγγράφον πρὸς τὴν Διοίκησιν, ὡς ἐξῆς ἀπεικονίζει τὴν
 ἀπόδοσιν τῶν φόρων εἰς Μεσολόγγιον: «τὰ μόνα εἰσοδήματα τῆς πόλεως ἦσαν τὰ
 ἀπὸ τῆς δογάνης καὶ τὰ διβάρια, ἐπειδὴ ποτα ἄλλα δύνανται νὰ ὑπάρξουν εἰς
 γῆν μείναςαν ἔρημον;».

Ἡ εἰς Μεσολόγγιον συνηλθοῦσα κατὰ Δεκέμβριον τοῦ 1823 συνέλευσις τῆς Δυτικῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος, ἀπεφάσισεν ὅπως, πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς ἀγωνιζομένης πόλεως, ζητήσῃ μέρος τῶν ἐσόδων τῆς Πελοποννήσου, ἀνέθεσε δὲ συγχρόνως εἰς ἐπιτροπὴν ἀποτελουμένην ἀπὸ τὸν στρατηγὸν Ράγγον, τὸν καπετὰν Σούκαν, τὸν Δροσίνην καὶ ἄλλους, ὅπως «ἐξετάσῃ καὶ πληροφρήσῃ τὴν συνέλευσιν ποῖα καὶ πόσα εἶναι τὰ ἐθνικὰ κτήματα ποῦ κατακρατοῦνται καὶ ποῖοι συνέτρεξαν νὰ κατακρατηθοῦν», ἴνα, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πληροφориῶν αὐτῶν, ἐπιδιωχθῇ ἡ εἰσπραξις τῶν ἐκ τούτων ἐσόδων. Καὶ τὰ δύο ὁμῶς μέτρα τῆς Συνελεύσεως δὲν ἐτελεσφόρησαν. Ὁ Ἀρτέμιος Μίχος, εἰς ἐκ τῶν ἱστορησάντων τοὺς ἀγῶνας τοῦ Μεσολογγίου, ὁ ὁποῖος καὶ παρευρίσκειτο εἰς Μεσολόγγιον μέχρι τῆς πτώσεώς του, μᾶς πληροφορεῖ ὅτι οἱ Πελοποννήσιοι δὲν παρέσχον τὴν αἰτηθεῖσαν ἐνίσχυσιν, καθόσον ὁ ἑπαρχος τῆς ἐπαρχίας Ἡλίδος, ὅστις διετάχθη παρὰ τῆς Διοικήσεως νὰ παράσχωι τὰ ἐκ τῆς δεκάτης ἔσοδα τῆς ἐπαρχίας ταύτης εἰς τὸ κινδυνεῦον Μεσολόγγιον, ἠρνήθη νὰ προβῇ εἰς τοῦτο. Ἄλλωστε ἡ ἀπόδοσις των φόρων καὶ εἰς τὴν Πελοπόννησον ἦτο μικρά, διότι διάφοροι πρόκριτοι, ὡς ὁ Σισίνης εἰς τὴν Γαστούνην, κατεκράτουσι τὰς προσόδους καὶ δὲν παρέδιδον αὐτάς εἰς τοὺς ἐκπροσώπους τοῦ μαχόμενου ἔθνους. Ὡστε τὰ ἔσοδα τὰ ὁποῖα προήρχοντο ἀπὸ τοὺς φόρους τῆς περιφερείας Μεσολογγίου, δὲν φαίνεται ὅτι ἐνίσχυσαν σοβαρῶς τὸν ἀγῶνα τοῦ.

VI. Ἡ Διοίκησις προσεπάθησε νὰ ἐνισχύσῃ τὸ ἀγωνιζόμενον Μεσολόγγι διὰ τῆς συνάψεως διαφόρων δανείων ἐσωτερικῶν καὶ ἐξωτερικῶν.

Ἐσωτερικὰ δάνεια πρὸς τὸν ἄνω σκοπὸν ἡ Διοίκησις συνῆψε τρία : α) Τὸ δάνειον τοῦ Ναυπλίου. Τὸ ἔγγραφο τοῦ Ἐκτελεστικοῦ ἀναφέρει σχετικῶς : «Ἡ Διοίκησις προλαβόντος ἀφ' οὗ εἰσέπραξε τὸ δάνειον ἐντὸς τοῦ Ναυπλίου, τὸ ὁποῖον εἶναι τοῖς πᾶσιν γνωστὸν πόσον καλῶς ἐχρησίμωσεν εἰς τὴν ἀνάγκην τοῦ Μεσολογγίου». β) Τὸ δάνειον τῆς Σύρας. Τὸ ἔγγραφο τοῦ Ἐκτελεστικοῦ ἀναφέρει σχετικῶς : «Ἐνεργεῖ ἤδη δραστηρίως ἡ Διοίκησις, δι' ἐπίτηδες διορισθείσης ἐπιτροπῆς τὴν εἰσπραξίν τοῦ δανείου τῆς Σύρας, τοῦ ὁποῖου τὰ χρήματα συναζόμενα παραδίδονται ἀμέσως εἰς τοὺς ἐν Σύρᾳ ἀπεσταλλένους τῆς φρουρᾶς τοῦ Μεσολογγίου». Καὶ τέλος γ) τὸ δάνειον τῆς Πελοποννήσου, τὸ ὁποῖον κατὰ τὸ σχετικὸν ἔγγραφο τοῦ Ἐκτελεστικοῦ, «δὲν βλέπει διενεργούμενον ἡ Διοίκησις» παρὰ τὰς διαβεβαιώσεις τῶν προκρίτων τῆς. Τὸ δάνειον τοῦτο, τελικῶς, φαίνεται ὅτι δὲν ἐπραγματοποιήθη. Τί εἰδικῶς ἐκ τῶν δανείων διετέθη χάριν τοῦ Μεσολογγίου, δὲν γνωρίζομεν, φαίνεται ὁμῶς ὅτι τὰ δάνεια αὐτά, μαζὶ μὲ ἄλλους πόρους, ἐπέτρεψαν εἰς τὸν ἑλληνικὸν στόλον νὰ διασπᾶσθαι δις τὸν ἐκ τῆς θαλάσσης ἀποκλεισμόν τοῦ Μεσολογγίου, τὸν Ἰούλιον τοῦ 1825 καὶ τὸν Νοέμβριον τοῦ αὐτοῦ ἔτους, καὶ νὰ ἐφοδιάσῃ τὴν φρουρὰν μὲ τρόφιμα καὶ πολεμφοδία. Ἀλλὰ ὁ κατὰ Νοέμβριον γενόμενος ἐφοδιασμός ὑπῆρξεν ὁ τελευταῖος.

Τὰ ἐξωτερικὰ δάνεια, μέρος τῶν ὁποίων ἐπρόκειτο νὰ δοθῇ πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς φρουρᾶς τοῦ Μεσολογγίου, ἦσαν τὸ δάνειον τοῦ 1 000 000 Ἰσπανικῶν διστήλων, τοῦ ὁποῖου ἡ σύναψις δὲν ἐπετεύχθη, καὶ τὸ δάνειον τῶν 100 000 Ἰσπανικῶν διστήλων, τὸ ὁποῖον ἐπίσης ἠκολούθησε τὴν τύχην τοῦ πρώτου.

VII. Ἐνῶ ὁμῶς ἡ Διοίκησις, διὰ τοὺς λόγους τοὺς ὁποῖους ἀνεφέραμεν, δὲν

ἠδυνήθη νὰ βοηθήσῃ ἀποτελεσματικῶς τὸ προϋργιον αὐτὸ τῆς Δυτικῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος, οἱ Ἕλληνες πατριῶται, οἱ ὅποιοι ἔδλεπον ὅποιαν σημασίαν εἶχε τοῦτο διὰ τὴν ἐξέλιξιν τῆς δλης Ἐπαναστάσεως, ποικιλοτρόπως ἐνίσχυσαν τὸν ἀγῶνα του.

Ἀπὸ τῆς πρώτης ἐξεγέρσεως τῆς πόλεως κατὰ τῶν Τούρκων, ὁ ἀρχηγὸς τοῦ ἐντοπίου στρατοῦ, Θανάσης Ραζηκότσικας, κατήρτισεν ἐπιτροπὴν πρὸς ἐνεργεσίαν ἐράνου μεταξὺ τῶν κατοίκων τῆς πόλεως, ἵνα ἐκ τοῦ προϊόντος αὐτοῦ ἔχῃ ρωθῆ ἡ πόλις. Ὁ ἔρανος αὐτὸς ἀπέφερε 18 303 γρόσια, ὡς μεγαλύτεραι δὲ εἰσφοραὶ εἰς αὐτὸν ἀναφέρονται αἱ τοῦ Ἰωάννου Τρικούπη, Δημ. Πλατύκα καὶ ἄλλων. Ὁ Δημήτριος Δεληγιώργης, ἐκ τῶν μάλλον δρασάντων εἰς τὸν ἀγῶνα τοῦ Μεσολογγίου, τοῦ ὁποῦ ἐχρημάτισε φροντιστής, προσέφερεν ἐν συνόλῳ 114 221 γρόσια. Ὁ στρατηγὸς Γκούρας προσέφερεν 100 000 γρόσια καὶ ὁ Κωνστ. Πρινέας ἢ Τσιριγώτης διετίθει δι' ἰδίων δαπανῶν σῶμα ἐξ 26 ἀνδρῶν, εἰς οὓς κατέβαλλεν ἐξ ἰδίων 60 γρόσια μηνιαίως.

Τὴν 17 Δεκεμβρίου 1825, τὸ Ἐκτελεστικόν, βλέπον τὴν ἀνάγκην ὅπως καὶ αὐθις κινήθῃ ὁ στόλος πρὸς τροφοδότησιν τῆς φρουρᾶς, ἐνήργησε μεταξὺ τῶν μελῶν τοῦ ἔρανον ὁ ὁποῖος ἀπέφερε 42 000 γρόσια, εἰς τὰ ὅποια θέον νὰ συνυπολογισθοῦν καὶ τὰ 8 900 γρόσια τῆς Ἐπιτροπῆς Ἀθηνῶν. Χαρακτηριστικὸν τῆς συγκινήσεως μεθ' ἧς τὰ μέλη τῆς Ἐθνικῆς Συνελεύσεως ἀπεδέχθησαν τὴν ἐνεργεσίαν τοῦ ἐράνου, εἶναι ἡ προσφορὰ τοῦ καθηγητοῦ Γενναδίου ὁ ὁποῖος, ὡς λέγει ὁ Rouqueville, ἔριψε κατὰ γῆς ὀλόκληρον τὸ θαλάντιόν του, προσφερθεὶς νὰ μὴ λάβῃ μισθοῦς ἐπὶ ἐν ἔτος. Τὰ χρήματα, ὅμως, δὲν ἐπῆρκεσαν διὰ νὰ κινήθῃ ὁ στόλος πρὸς σωτηρίαν τοῦ Μεσολογγίου, καὶ ὁ ἀπὸ θαλάσσης ἀποκλεισμὸς καὶ αἱ σφοδραὶ ἀπὸ ξηρᾶς ἐπιθέσεις ἔφερον τὴν φρουρὰν εἰς ἀπελπιστικὴν κατάστασιν. Ὁ Σπ. Τρικούπης ἐνεφανίσθη πρὸ τῆς Ἐθνικῆς Συνελεύσεως καὶ διεξετραγώδησε τὴν ἀθλιότητα τῶν ὑπερασπιστῶν τῆς πόλεως. Ἡ Διοίκησις ἐβρέθη πρὸ διλήμματος, διότι ἐνόει μὲν ὁποῖας θλιβερὰς διὰ τὸν δλον ἀγῶνα συνεπειὰς θὰ εἶχεν ἡ πτώσις τοῦ Μεσολογγίου, ἀλλὰ καὶ ἐδρίσκετο εἰς ἀπόλυτον ἀδυναμίαν νὰ παρᾶσχη βοήθειαν. Εἰς μάτην ὁ καθηγητὴς Γεννάδιος, μὲ δάκρυα εἰς τοὺς ὄφθαλμούς, προσέφερε καὶ αὐτὰ τὰ ὀλίγα βιβλία του, προτρέπων νὰ γίνῃ καὶ νέος ἔρανος διὰ τὸ Μεσολόγγι· ἡ Συνέλευσις, μὴ ἐπιθυμοῦσα ν' ἀναλάβῃ αὐτὴν τὴν πρωτοδουλίαν, παρέπεμπε τὴν ἀγωνιώσαν ἐπιτροπὴν τοῦ Μεσολογγίου εἰς τὸ Ἐκτελεστικόν. Τὸ Ἐκτελεστικόν, μετὰ πολλὰς συσκέψεις, ἀπεφάσισεν ὅπως, ἐκ τῶν συναθροισθειῶν εἰσφορῶν, 120 000 γρόσια δοθοῦν διὰ νὰ δυνήθῃ ὁ στόλος καὶ πλεύσῃ πρὸς Μεσολόγγιον 300 000 δὲ γρόσια δοθοῦν εἰς τὴν φρουρὰν αὐτοῦ. Ὅπως, ὅμως, μᾶς πληροφορεῖ ὁ Fabre, τὰ χρήματα αὐτὰ δὲν ἐπρόφθασαν νὰ φθάσουν εἰς τὸ Μεσολόγγιον, διότι ἐν τῇ μεταξὺ αὐτὸ εἶχε πέσει. Ἐκτὸς τῶν εἰς χρῆμα εἰσφορῶν, πλείστοι ὅσοι ἀναφέρονται ὡς ἐνίσχυσαντες τὸν ἀγῶνα τῆς πόλεως διὰ τῆς παροχῆς διαφόρων εἰδῶν, μεταξὺ δὲ αὐτῶν διακρίνονται οἱ Κυριακὸς Μπροῦσκος, Διονύσιος Φραγκρέλος, Δημήτριος Μελετόπουλος, ὁ Φειζόπουλος καὶ ὁ Διονύσιος Ρώμας.

VIII. Ἀλλὰ καὶ οἱ Φιλέλληνες δὲν ὑστέρησαν εἰς εἰσφοράς διὰ τὸν ἀγῶνα τοῦ Μεσολογγίου. Ὁ ἀγὼν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, ὁ ὁποῖος ἀπὸ πολιτικοῦς καιροσκοπισμοῦς δὲν συνεκίνησε τοὺς κυβερνήτας τῶν διαφόρων

μᾶς πληροφορεῖ ὁ Gamba, ὁ Βύρων συνετήρει ἴδιον σῶμα ἐξ 600 Σουλιωτῶν, εἰς ἕκαστον τῶν ὁποίων κατέβαλλε διὰ μισθὸν 4 πιάστρα, ἤτοι ἔδαπάνα μηνιαίως 72 000 πιάστρα. Κατὰ τὸν Bartholdy, ὁ Βύρων παρείχε 2 000 δολλάρια ἐβδομαδιαίως διὰ τὴν συντήρησιν τῆς φρουρᾶς, διὰ τὸν σκοπὸν δὲ αὐτόν, ἐὰν καὶ ἐφόσον ἡ χορηγία ἐξηκολούθησε μέχρι τοῦ θανάτου του, κατέβαλεν ἐν συνόλῳ 28 000 δολλάρια. Ἰδίαις αὐτοῦ δαπάναις ἐκτίσθη κανονοστάσιον εἰς Μεσολόγγιον, ἐπὶ πλέον δὲ συνεισέφερε 250 δολλάρια διὰ τὴν ἐκτύπωσιν ἐφημερίδος, ἀνέλαβε τὴν ὀχύρωσιν τοῦ Βασιλαδιοῦ, χορηγήσας, ὡς μᾶς βεβαίωσι ὁ Fabre, 2 500 δολλάρια καὶ τέλος ἐχορήγησεν εἰς τὸ Μεσολόγγιον καὶ ἕτερον δάνειον, 20 000 Ἰσπανικῶν διστηλῶν, διὰ τὴν πληρωμὴν τοῦ μισθοῦ τῆς φρουρᾶς.

Καὶ ἄλλοι φιλέλληνες, ἐκτὸς ἐκείνων ὁτινες παρέσχον τὸ αἷμα των διὰ τὴν σωτηρίαν τῆς πόλεως αὐτῆς, καὶ διὰ τοὺς ὁποίους ἄς εἶναι εὐλαβὲς μνημόσυνον αἰ ὀλίγαι αὐταὶ φράσεις, συνεισέφερον διὰ τὸν ἀγῶνα τοῦ Μεσολογγίου, ὡς ὁ Ἑλθε τὸς ἰατρός Mayer, ὁ ζωντανὸς αὐτὸς ὑμνητῆς τῶν παλικαριῶν τῆς φρουρᾶς καὶ ἐκδότης τῶν «Ἑλληνικῶν Χρονικῶν», ὁ Clifford, αἱ ἐπιτροπαὶ τῶν Ἀγγλῶν Ὀλλανδῶν, Γάλλων, Ἀμερικανῶν καὶ ἄλλων.

IX. Αὐτοὶ ὑπῆρξαν οἱ πόροι οἱ ὅποιοι ἐχρησίμευσαν διὰ τὸν ἀγῶνα τοῦ Μεσολογγίου. Εἰς τοὺς πόρους αὐτούς, δὲν νομίζω ὅτι πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ ἐκεῖνα τὰ ὅποια ἀπέφερον αἱ λείπει, καίτοι καὶ ἐξ αὐτῶν εἶχε καθορισθῆ σημαντικὸν ποσὸν ὑπὲρ τοῦ ἀγῶνος. Τὸ ποσὸν αὐτὸ οὐδέποτε παρείχετο ἀπὸ τοὺς πραγματοποιούντας αὐτάς.

Οἱ πόροι αὐτοὶ, ὡς εἶναι εἰς πάντας φανερόν, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἐξαρκέσουν διὰ μακρὰν ἄμυναν τοῦ Μεσολογγίου. Ὁ ἐχθρὸς εἶχε κατανοήσῃ τοῦτο, ἀλλὰ δὲν ἐτόλμα νὰ ἀναμετρηθῆ μὲ τὴν ἀκαταμάχητον φρουρὰν καὶ ἤρκειτο εἰς βομβαρδισμοὺς καὶ ἀψιμαχίας. Πολλάκις πρότεινεν εἰς τοὺς ὑπερασπιστὰς τῆς πόλεως νὰ παραδοθοῦν καὶ νὰ ἐκκενώσουν τὸ Μεσολόγγιον κρατοῦντες τὰ ἄρματα των, ἀλλὰ πάντοτε αἱ προτάσεις ἀπερρίπτοντο.

Ἀπὸ τοῦ Νοεμβρίου πλέον εἶχε νὰ ἐφοδιασθῆ ἡ φρουρὰ μὲ τροφίμα καὶ πολεμοφόδια καὶ ὁ ὀλμοκαὴς σίδηρος τῶν ἐχθρικῶν τηλεβόλων εἶχε καταστρέψῃ καὶ τὰς ὀλίγας οἰκίας αἱ ὅποια εἶχον ἀπομείνει. Αἱ ἀσθένειαι ἦσαν κἄτι τὸ οὐνηθεῖ, καὶ οἱ ἀσθενεῖς δὲν ἠδύναντο νὰ τύχουν οὔτε τῆς ἐλαχίστης περιθάλψεως. Αἱ τροφαὶ εἶχον ἐκλείψῃ, καὶ τὰ παντὸς εἶδους ζῶα εἶχον μεταβληθῆ εἰς θρῶσιν περιζήτητον. Οὐδεὶς ὁμοῦς ἐφευγεν ἀπὸ τὸ αἱματοδαμμένον φρούριον. Ὅσάκις τὰ τουρκικὰ τηλεβόλα ἐσιώπων ἐπ' ὀλίγον, οἱ ἀγωνισταί, οἱ ὅποιοι εἶχον κατανηθῆσει σκελετοὶ ἀπὸ τὴν πείναν, ἐπισκευάζον τὸ φρούριόν των. Οὐδεμία διάκρισις, ὁ στρατιώτης, ὁ ἀρχηγός, ὁ ἐπίσκοπος, αἱ ἡρωϊκαὶ γυναῖκες, ὄλοι, κατέβαλλον προσπάθειάς διὰ νὰ συντηρήσουν τὸ φρούριον καὶ ἡμύνοντο, ἡμύνοντο ἀγογγύστως, ὑποφέροντες τὰ πάντα.

Ὁ νοῦς τῶν πολεμιστῶν εἶχε πλέον διαλύσει τὴν ἀχλὺν τῆς βλῆς. Καίτοι ὄλοι ἔζων ἐν μέσῳ γυμνότητος, ἐν μέσῳ νοσημάτων, καίτοι ἡ πείνα τοὺς εἶχε καταβάλλει, ἕνα μόνον συναίσθημα ἔλειπεν ἀπὸ τοὺς διαμένοντας τὴν ἐποχὴν ἐκείνην εἰς τὸ Μεσολόγγι, ὁ φόβος. Νὰ πῶς ὁ ἐθνικὸς ποιητῆς ἐφαντάσθη τὴν κατάστασιν αὐτὴν τῶν πολιορκημένων :

Ἄκρα τοῦ τάφου σιωπῇ στὸν κάμπο βασιλεύει.
 Λαλεῖ πουλί, παίρνει σπυρί κι ἡ μάνα τὸ ξηλεύει.
 Τὰ μάτια ἢ πείνα ἐμαύρισε, στὰ μάτια ἢ μάνα μνέει.

Ἡ κατάσταση εἶχε καταντήσει ἀφόρητος. Παρὰ ταῦτα, καὶ τὰς τελευταίας προτάσεις τῶν Τούρκων περὶ παραδόσεως, τὰς ὁποίας διεβίβασεν ὁ Ἄγγλος πρόξενος, Ἄμποτ κατὰ Ἰανουάριον τοῦ 1826, τὰς ἀπέρριψαν ὑπερηφάνως. «Ὁ Καπετὰν πασάς», γράφουν, «καλῶς γνωρίζει ὅτι οἱ Ἕλληνες ὑπέφερον ἀπειρες ζημίες, ἔχυσαν τόσα αἵματα, ἐρημώθησαν οἱ τόποι τους, καὶ ὅλα αὐτὰ δὲν μπορεῖ ἄλλο τι νὰ τοὺς ἀνταμείψῃ καὶ νὰ τοὺς ἀποζημιώσουν παρὰ ἢ ἐλευθερία καὶ ἢ ἀνεξαρτησία τους»

Ἐπειδὴ, ὅμως, ἔβλεπον ὅτι καμμία πλέον ἐλπίς δὲν ὑπῆρχε διὰ τὴν σωτηρίαν τῆς πόλεως, τὴν ἡμέραν τοῦ Λαζάρου, τὴν 10 Ἀπριλίου 1826, συνεκάλεσαν γενικὸν συμβούλιον διὰ νὰ λάβουν ἀποφάσεις περὶ τοῦ πρακτέου. Κατὰ τὸ συμβούλιον οὐδεμία ἠκούσθη γνώμη περὶ παραδόσεως. Ὅλοι, ἄνδρες, γυναῖκες, γέροντες, βούλιον οὐδεμία ἠκούσθη γνώμη περὶ παραδόσεως. Ὅλοι, ἄνδρες, γυναῖκες, γέροντες, καὶ αὐτὰ ἀκόμη τὰ μικρὰ παιδιὰ, ὑπερήφανα, δὲν ἤθελον νὰ ὑποταχθῶν. Ἀπεκάσισαν, λοιπόν, τὴν νύκτα τῆς 10 πρὸς τὴν 11 Ἀπριλίου, τὴν νύκτα τοῦ Λαζάρου, νὰ σχηματίσουν τρεῖς φάλαγγας καὶ νὰ ἐξέλθουν τοῦ φρουρίου, ἵνα, διὰ μέσου τῶν ἐχθρῶν διερχόμενοι ξιφήρεις, σωθῶν καὶ ἀποφύγουν τὴν αἰχμαλωσίαν. Οἱ γέροντες καὶ οἱ ἀσθενεῖς θὰ ἔμενον εἰς τὸ Μεσολόγγιον. Δι' αὐτοὺς ὁ γέρο Καψάλης προητοίμασε θάνατον ἐξ ἴσου ἔνδοξον. Θὰ ἀνετινάσσοντο εἰς τὸν ἀέρα μαζὶ μὲ τοὺς Τούρκους πού θὰ εἰσῆρχοντο εἰς τὰς πυριτιδαποθήκας. Ἐγεννήθη ζήτημα τί θὰ ἐγίνοντο αἱ γυναῖκες καὶ τὰ παιδιὰ. Ὁ πυροβολητὴς Γουρνάρας πρὸς τὸν ἄρχοντα νὰ τὰ σφάζουν μόνοι των, παρὰ νὰ παραδοθῶν εἰς τὸν ἐχθρὸν, ὁ εἰς τὸ συμβούλιον ὅμως μετέχων ἐπίσκοπος Ρωγῶν Ἰωσήφ μὲ δάκρυα στὰ μάτια ἐξελισσόμενος δὲν ἐπέτρεψε νὰ μὴ λάβουν τοιαύτην ἀπόφασιν. Τελικῶς ἡ γνώμη τοῦ ἐπεκράτησε· θὰ ἐξῆρχοντο καὶ τὰ γυναικόπαιδα μαζὶ μὲ τοὺς μαχητάς.

Ἦτο ἡ τελευταία νύξ τοῦ Μεσολογγίου. Ὁ ἥλιος ἄρχιζε νὰ δύῃ, καὶ ὡς φάσμα ὑψιπέτης ὁ θάνατος ἐπλανάτο ἀνά τὴν πόλιν. Κλαυθμηρισμοὶ ἠκούοντο, ὁ ἕνας ἐνηγκαλιζέτο τὸν ἄλλον καὶ ἔδιδε τὸ τελευταίον φιλί. Ἐκεῖνος πού θὰ ἔμενε στὴν πόλιν ἠῤῥαχτο εἰς τοὺς ἄλλους καλὴν ἐλευθερίαν, καὶ ἡ μάνα ἐδένετο σφιχτὰ ἀπάνω στὸ σκοτωμένον καὶ ἄταφο παιδί τῆς.

Καὶ ὅλοι αὐτοί, ἡ πληθὺς τῶν μελλοθανάτων, ἐβάδιζαν πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν διὰ ν' ἀκούσουν τὴν τελευταίαν λειτουργίαν. Ὁ Δεσπότης, βοηθούμενος ἀπὸ τοὺς ἱερεῖς, μέσα εἰς νεκρικὴν οἰγὴν, μετελάμβανεν ὅλους τῶν ἀχράντων μυστηρίων. Ἡ στιγμὴ ἦτο μεγαλειώδης. Ἐγγώριζον ὅλοι ὅτι ὁ θάνατος ἦτο βέβαιος, τὸν ἀνέμενον. Ἐὰν πρὸς στιγμὴν ἡ ψυχὴ των ἐκάρθηθι διότι θὰ ἄφηναν τὸ ἐρειπωμένον Μεσολόγγιον, θὰ ἄφηναν ἐκείνους πού δὲν μπορούσαν νὰ μετακινήθῶν, τώρα πλέον ἠρέμησαν. Εἶχον ἐκτελέσει τὸ καθήκον των, ἄλλο δὲν ἀπέμενε, ἔπρεπε νὰ ἀποφύγουν τὸν ἐξανδραποδισμόν. Ἠσπάσθησαν ὁ ἕνας τὸν ἄλλον καὶ, μὲ στεγνοὺς πλέον τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ σκελετωμένα τὰ μέλη, ἐβάδιζον πρὸς τὴν ὁλοκλήρωσιν τῆς ὑπερόχου θυσίας των.

Ἐσχύθησαν τὴν νύκτα ἀπὸ τρία διάφορα μέρη αἱ τρεῖς φάλαγγες, ὑπὸ τὸν Μακρῆν, τὸν Τζαβέλλαν καὶ τὸν Μπότσαρην. Ὅλοιγοι διεσώθησαν.

Ἴδου πῶς ἡ λαϊκὴ μούσα διέσωσε τὸν θρῦλον τῆς ἐξόδου :